

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת משפטים, תשס"ז
מספר 691מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

משפט וצדקה

הפסוקים להלן מתוך פרשתנו משקפים את המתח בין החובה המוטלת על השופט לפסוק על פי דין ובין הצורך להתחשב בגורמים אנושיים המנחים אותו לנהוג לפני משורת הדין. להלן נדון בקצרה בסוגיה זו על ידי עיון בפסוקים בפרק כג:

(ג) "וְדָל לֹא תִהְדָּר בְּרִיבוֹ".

(ד) "כִּי תִפְגַּע שׁוֹר אִיכָּךְ אוֹ חֲמֹר תַּעַה הָשֵׁב תְּשִׁיבֵנּוּ לוֹ".

(ה) "כִּי תִרְאֶה חֲמֹר שֹׁנֵא רֶכֶץ תַּחַת מַשְׂאוֹ וְחִדְלָתָ מֵעֹזֵב לוֹ, עֹזֵב תַּעֲזֹב עִמּוֹ".

(ו) "לֹא תִטָּה מִשְׁפָּט אֶבְיֹנָךְ בְּרִיבוֹ".

שתי שאלות עולות למקרא הפסוקים:

1. מה מוסיף פסוק ו' על הנאמר בפסוק ג'?
2. סדר הפסוקים מעורר תמיהה: מדוע לא כתבה התורה את פסוק ו' כהמשכו של פסוק ג',¹ אלא בחרה להפריד בין שתי המצוות בהוסיפה בתוכם שתי מצוות: השבת אבדה וחובת הסיוע אף לשונא, שלכאורה אין כל קשר ישיר ביניהן ובין האחרות המופנות לשופט?

החזקוני עונה על השאלה הראשונה בפירושו לפסוק ו':
למעלה (פס' ג') הזהיר שלא ינטו לטובתו של עני מחמת רחמנות, וכאן הוא מזהירו שלא יטהו לחובתו (מחמת כבודו או אלימותו של בעל-הדין השני).

אם כן, פסוק ו' משלים את פסוק ג' ואינו חוזר על הנאמר בו. במכילתא מובאים עוד שני פתרונות לשאלתנו:²

'לא תטה משפט אביון בריבו'. למה נאמר, לפי שהוא אומר 'ודל לא תהדר בריבו', אין לי אלא דל, עני תאב מנין, ת"ל 'לא תטה משפט אביון בריבו'... רשע וכשר עומדין לפניך בדין, שלא תאמר הואיל ורשע הוא, אטה עליו את הדין, לכך נאמר 'לא תטה משפט אביון בריבו', אביון הוא במצוות.

לפי הפתרון הראשון, שני הפסוקים עניינם הפליה לטובת העני, אך הדרשה מבחינה בין "דל" הנזכר בפסוק הראשון ל"אביון" הנזכר בפסוק השני. הדל הוא אדם שירד מנכסיו, ואילו האביון הוא כלשון רש"י על אתר: "תאב לכל טובה". אם כן, ההבדל בין שני הפסוקים הוא בדבר חומרת מצבו של העני.

¹ כפי שאכן שתי המצוות מופיעות בספר ויק' יט:טו: "לא תעשו עול במשפט לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול, בצדק תשפט עמיתך".

² מכילתא דרבי ישמעאל משפטים מס' דכספא משפטים פרשה כ.

הדרשה השנייה במכילתא תולה את דלותו של האביון לא במצבו הכלכלי אלא במצבו המוסרי: "אביון הוא במצוות", כלומר רשע, ואילו בעל-הדין השני הינו אדם "עשיר במצוות". השופט מוזהר כאן שלא יטה את המשפט לפי חזקתו של ה"עשיר", אלא ידון לפי הנתונים המובאים לפניו בלבד. לפיכך הפיתרון השני הוא שפס' ג' דן בעני מבחינה כלכלית, ואילו פס' ו' דן בעני ברוח.

על השאלה השנייה עונה רש"ר הירש בפירושו לפס' ו':

בפסוקים ד-ה דיבר הכתוב, כביכול בסוגריים, במצוות גמילת חסד והגשת עזרה ביחסי האנשים שמחוץ לכותלי בית הדין, ואילו בבית דין עצמו - יקוב הדין את ההר... נאמר 'אביון' - שלך הוא אביון זה, ופרנסתו עליך; ובתור 'אביון' הריהו מרגיש, שרצונו תלוי ברצון העשירים, ומשום כך הוא צופה עוד יותר לעזרתה של נציגות הציבור (בית הדין). אף-על-פי-כן, כשהוא עומד לפניך 'בריבו' - בבית הדין, אסור לך להטות לטובתו כמלוא נימה.

כלומר כוונת התורה הייתה להדגיש את ההתנהגות המחייבת את השופט בשיבו על כס המשפט: להתעלם מן החמלה המודגשת בשני פסוקי-הביניים כשדנים את הדל או את האביון.

ייתכן שהתורה רצתה להדגיש את שני העקרונות שמערכת הצדק נשענת עליהם: הדין והצדקה (החמלה). אם כן, ייתכן שהפסוקים מופנים לא לשופטים בלבד אלא לחברה כולה כדי להזכירנו שבצד הצורך לנהוג כדין עלינו לנהוג גם לפני משורת הדין, ושני האופנים שייכים לנורמה המשפטית שכולנו מחויבים בה בכל אורחותינו המוסריות.

רעיון זה מובא בדרשת המכילתא:³

וְהִזְהַרְתָּה אֹתָם אֶת הַחֲקִים וְאֶת הַתּוֹרָה וְהוֹדַעְתָּ לָהֶם אֶת הַדֶּרֶךְ יֵלְכוּ בָּהּ וְאֶת הַמַּעֲשֵׂה אֲשֶׁר יַעֲשׂוּן, וְהוֹדַעְתָּ לָהֶם אֶת הַדֶּרֶךְ יֵלְכוּ בָּהּ, זֶה תִּלְמֹד תּוֹרָה; וְאֵת הַמַּעֲשֵׂה אֲשֶׁר יַעֲשׂוּן, זֶה מַעֲשֵׂה הַטּוֹב, דְּבַרִּי ר' יְהוֹשֻׁעַ; ר' אֶלְעָזָר הַמּוֹדַעִי אֹמֵר, וְהוֹדַעְתָּ לָהֶם, הוֹדַעְתָּ לָהֶם בֵּית חַיִּיהֶם; אֶת הַדֶּרֶךְ, זֶה בְּקוֹר חוֹלִים; יֵלְכוּ, זֶה קְבוּרַת מֵתִים; בָּהּ, זֶה גְּמִילוּת חֲסִידִים; וְאֵת הַמַּעֲשֵׂה, זֶה שׁוֹרֵת הַדִּין; אֲשֶׁר יַעֲשׂוּן, זֶה לִפְנֵים מִשׁוֹרֵת הַדִּין.

השופט מנחם אלון מתאר בספרו "המשפט העברי"⁴ את המתח הקיים אצל השופט בבואו לפסוק בין שתי הנורמות: על פי הדין ולפנים משורת הדין. לאחר שהוא מצטט מקורות מכמה תקופות, ובכלל זה פסקי-דין של בית המשפט העליון, הוא כותב את הדברים האלה (עמ' 142):

התורה הסמיכה את החכמים לקבוע פעם בפעם - בהתחשב עם 'הנהגת האדם המתחלפת לפי הזמן והאיש' - דינים שונים, שרעיונם היסודי הוא לעשות את הטוב והישר; יש שנתנו חכמים לדינים כאלה תוקף של נורמה משפטית שלמה, ויש שלא קבעוה אלא כנורמה, שיש לנהוג לפיה לכתחילה ובדרך חסידות. אלה ואלה מדבריהם של חכמים ומהווים חלק מהותי מכלל עולמה של תורה שבעל-פה, ומשום כך החכם והדיין עצמם - בהוראתם ובפסיקתם - מצווים ומפנים לנורמה המוסרית, כאשר אין בעניין הנדון בפניהם מקום לכפייה המתלווה לנורמה המשפטית.

נסיים דברינו בסיפור הידוע (בבא מציעא פג ע"א) הממחיש את המתח בין שתי הנורמות:⁵

רבה בר בר חנה (או: חנן) שברו לו הכתפים חבית של יין. נטל (מהם) בגדיהם. באו ואמרו לרב. אמר לו רב: תן להם בגדיהם. אמר לו: הדין כך? אמר לו: הן, 'למען תלך בדרך טובים' (מש' ב:כ). נתן להם בגדיהם. אמרו לו: עניים אנו וטרחנו כל-היום, ורעבים אנו ואין לנו כלום. אמר לו רב: תן להם את שכרם. אמר לו: הדין כך? אמר לו: הן, 'וארחות צדיקים תשמר' (שם).

בתשובותיו בסיפור זה ראה רב בפסיקה "לפנים משורת הדין" נורמה הלכתית, שהרי השיב לבעל-הדין שזה הדין! קביעתו זו שימשה בסיס להלכה שפסקו רבים מ"הראשונים" ומ"האחרונים" ברוח דברי המובאה לעיל מספרו של השופט אלון.⁷

³ מכילתא דרבי ישמעאל יתרו, מס' דעמלק יתרו פרשה ב (שם' יח:כ).

⁴ מ' אלון, **המשפט העברי**, מהדורה שלישית, ירושלים תשמ"ח עמ' 148-137.

⁵ ציטוט מדברי בעל ה"מגיד משנה" על הרמב"ם, הלכות שכנים, יד, ה.

⁶ תרגום מארמית של ביאליק-רבניצקי בספר **האגדה**, עמ' תקעח, לפי נוסח הדפוס. ב"דקדוקי סופרים" יש גרסאות אחרות.

⁷ עיינו בדבריו המפורטים של אלון, שם בעמ' 139 ובהפניותיו למקורות אחרים.

וראוי שנזכור היטב את מאמרו הידוע והנוקב של רבי יוחנן (בבא מציעא ל ע"ב): "לא חרבה ירושלים אלא על שהעמידו דיניהם על דין תורה ולא עשו לפנים משורת-הדין".
 מי ייתן ונזכה שיקוימו בדורנו דברי הנביא ישעיהו (א:כז): "צִיּוֹן בְּמִשְׁפָּט תִּפְדָּה וְשָׁבִיָּה בְּצִדְקָה".

ד"ר יאיר ברקאי
 ירושלים

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע